

DE CANON VAN HET SOCIAAL-LIBERALISME

Coen Brummer &
Daniël Boomsma (red.)

De canon van het sociaal-liberalisme

Met een voorwoord van Jan Terlouw

Boom

Omslagbeeld: het Paleis voor Volksvlijt in Amsterdam, dat in 1864 werd gebouwd en in 1929 door brand verwoest

Vormgeving omslag: Bart van den Tooren
Vormgeving binnenwerk: Pieter Kers

© 2019 de auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 978 90 2443 029 1

NUR 680

www.boomgeschiedenis.nl

www.bua.nl

‘Wij beleven nu de geboorteweëën van eene nieuwe aera van het liberalisme. [...] Het aanvatten van nieuwe groote problemen wordt een eisch van zelfbehoud.’

— Samuel van Houten aan Nicolaas Pierson, 29 november 1868

Inhoud

Voorwoord – <i>Jan Terlouw</i>	11
Inleiding – <i>Coen Brummer & Daniël Boomsma</i>	13
Bij de tweede druk	23
1844 Thorbecke bepleit sociale vooruitgang – <i>Mathijs van de Waardt</i>	24
1859 <i>On Liberty</i> verschijnt in het Nederlands – <i>Tonko van Leeuwen</i>	28
1864 Paleis voor Volksvlijt – <i>Marthe Hesselmans</i>	32
1869 Kritiek op de tevreden liberalen – <i>Coen Brummer</i>	36
1874 De kindernet van Van Houten – <i>Coen Brummer</i>	40
1881 De strijd voor anticonceptie – <i>Vincent Hoffmans</i>	44
1886 Cort van der Linden schrijft <i>Richting en beleid der liberale partij</i> – <i>Peter Bootsma</i>	48
1889 Het telegram aan De Koo – <i>Rob Hartmans</i>	52
1894 De strijd om de kieswet – <i>Daniël Schut</i>	56
1894 Hendrick Quack en het begrip der gemeenschap – <i>Daniël Boomsma</i>	60
1895 Bouwonderneming Jordaan – <i>Coen Brummer</i>	64
1895 Wethouder Wim Treub – <i>Diederick Slijkerman</i>	68
1897 Het kabinet der sociale rechtvaardigheid – <i>Daniël Boomsma</i>	72
1899-1907 De Haagse vredesconferenties – <i>Daniël Schut</i>	76
1899 De ethische koloniale politiek van Van Deventer – <i>Tonko van Leeuwen</i>	80
1901 De Vrijzinnig-Democratische Bond wordt opgericht – <i>Meine Henk Klijnsma</i>	84
1908 Anna Polak en het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid – <i>Sophie Meijer</i>	88
1912 De wereldreis van Aletta Jacobs – <i>Kimini Delfos</i>	92
1913 Dirk Bos en de mislukte progressieve kabinetsformatie – <i>Meine Henk Klijnsma</i>	96

1913	Het kabinet-Cort – <i>Abele Kamminga</i>	100
1919	Het vrouwenkiesrecht – <i>Kimini Delfos</i>	104
1921	Het referendumamendement – <i>Daniël Boomsma</i> & <i>Coen Brummer</i>	108
1922	Betsy Bakker-Nort en gelijke rechten in het huwelijk – <i>Afke Groen</i>	112
1929	Michel Joëls verlaat de Vrijheidsbond – <i>Daniël Boomsma</i>	116
1934	De heimelijke bekering van Marchant – <i>Meine Henk Klijsma</i>	120
1936	Het referendum van <i>De Groene</i> – <i>Rob Hartmans</i>	124
1943	Onderwijsvernieuwer Gerrit Bolkestein tegen de loyaliteitsverklaring – <i>Casper Kirkels</i>	128
1945	Het einde van de vDB – <i>Meine Henk Klijsma</i>	132
1946	Willem Schermerhorn wordt minister-president – <i>Abele Kamminga</i>	136
1952	Max Kohnstamm en de Europese eenwording – <i>Jieskje Hollander</i>	140
1962	Het Liberaal Democratisch Centrum van Hein Roethof – <i>Daniël Boomsma</i>	144
1964	De Demostaat-resolutie van de JOVD – <i>Ewout Klei</i>	148
1966	De oprichting van D66 – <i>Max Boot</i> & <i>Daniël Boomsma</i>	152
1971	De verloren strijd van Vonhoff – <i>Diederick Slijkerman</i>	156
1971	Het progressieve schaduwkabinet – <i>Jurre Honkoop</i>	160
1972	De Club van Rome – <i>Jurre Honkoop</i>	164
1973	De vierde stroming in Nederland – <i>Daniël Boomsma</i>	168
1976	Het Des Indes-beraad als opmaat naar Paars – <i>Abele Kamminga</i>	172
1984	Het debat over zelfbeschikking – <i>Daniël Boomsma</i>	176
1987	Joris Voorhoeve bepleit een sociale vVD – <i>Tonko van Leeuwen</i>	180
1989	D66 kiest voor de liberalen in Europa – <i>Susanne Dallinga</i>	184
1994	Paars – <i>Klaartje Peters</i>	188
1998	D66 wordt sociaal-liberaal – <i>Coen Brummer</i>	192
2003	Het nieuwe kiesstelsel dat er niet kwam – <i>Daniël Boomsma</i>	196
2004	Het sociaal-liberale moment – <i>Duane van Diest</i>	200
2006	Tien jaar hervormen – <i>Joost Sneller</i>	204
2013	De afschaffing van het verbod op godslastering – <i>Boris van der Ham</i>	208
2017	Winst na akkoordenpolitiek – <i>Paul Teule</i>	212
2018	De afschaffing van het referendum – <i>Coen Brummer</i>	216

Samenstellers	221
Auteurs	223
Beeldverantwoording	227
Personenregister	235
Colofon	239

Het Thorbecke Monument in Den Haag, ontworpen door Thom Puckey.
Thorbecke bevrijdde de burgers van de macht en willekeur van de koning.
In de decennia na zijn Grondwet zou het sociaal-liberalisme
in Nederland vorm beginnen te krijgen.

Voorwoord

Jan Terlouw

Een belangrijke inspiratiebron van het sociaal-liberalisme is de Verlichting, die de slagzin had ‘Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap’. Liberalisme wordt gemakkelijk gekoppeld aan vrijheid, bij het woord sociaal denk je eerder aan gelijkheid. Welke rol speelt broederschap?

Tot voor kort waren de begrippen links en rechts in politieke zin betrekkelijk gemakkelijk te duiden. Veel overheid en weinig markt was links. Weinig overheid en veel markt betekende rechts. Het sociaal-liberalisme bewoog zich in het midden van die schaal, nu eens wat rechtser, dan wat linkser. In deze canon is goed te zien dat van tijd tot tijd *gelijkheid* te weinig aandacht kreeg, waardoor protestbewegingen ontstonden en soms een nieuwe partij werd opgericht met meer aandacht voor broederschap, en dus socialer.

Het verschil tussen links en rechts is in deze eeuw niet meer zo simpel te duiden op een sociaaleconomische politieke as. Andere verschilpunten zijn belangrijk geworden, misschien wel belangrijker. Denken we bij rechts nu niet vooral aan gesloten, nationalistisch, wantrouwend tegenover Europa en gericht op eigen identiteit? En bij links aan een meer open samenleving, internationale gerichtheid, pro-Europees?

Het heeft natuurlijk te maken met nieuwe problemen die deze eeuw manifest zijn geworden. Met het stijgen van de welvaart en de prioriteit die de economische ontwikkeling steeds meer lijkt te krijgen, nemen de solidariteit en de broederschap af. Maar de manier waarop we omgaan met de natuur, met name de klimaatcrisis, maakt het juist nodig om solidair te zijn. Vooral met hen die na ons komen, met de nog ongeborenen. Talloze mensen zijn op drift geraakt. Door de klimaatverandering, door de toenemende verschillen in welvaart, door het kapitalisme dat zich steeds meer aan politieke sturing weet te onttrekken, door de bevolkingsexplosie. Het veroorzaakt nieuwe problemen, waarbij solidariteit een belangrijke rol speelt. De essentie van het sociaal-liberale beginsel

verandert er niet door: streven naar vrijheid en gelijkheid, met broederschap als belangrijkste instrument. Maar de stellingname in het politieke krachtenveld verandert wel.

Ook ontwikkelingen bij andere politieke stromingen hebben invloed op de accenten die het sociaal-liberalisme zal willen zetten. Wereldwijd is de invloed van de sociaaldemocratie afgenomen. Dat zal vooral te maken hebben met de globalisering en het daarmee versterkte geloof in de markt. Er is niet meer zoveel over van het credo: de overheid zorgt voor u van de wieg tot het graf. Dat is voor het sociaal-liberalisme aanleiding om juist meer aandacht te besteden aan zorg voor de basis.

Prioriteiten verschuiven. Dat is niets nieuws, de wereld is altijd in verandering. Het is de reden waarom D66 in haar begintijd weinig wilde weten van een vastgelegd beginsel. Het gevaar dreigt dat je principes ook je politieke stellingname onwrikbaar verankeren, terwijl het nodig is om in veranderende tijden nieuwe gezichtspunten toe te laten. Aan het eind van de vorige eeuw heeft D66 toch gekozen voor het sociaal-liberalisme als leidend beginsel, met de uitdrukkelijke bedoeling dat beginsel nooit dogmatisch te interpreteren.

Thorbecke bevrijdde de burgers van de macht en willekeur van de koning. Eind zestiger jaren van de negentiende eeuw vonden jonge liberalen dat niet voldoende. Zij vonden dat de overheid meer verantwoordelijkheid moest nemen voor het oplossen van sociale problemen. Aletta Jacobs vocht voor de vrijheid en de gelijkheid van de vrouw. In het begin van de twintigste eeuw bepleitte de vrijzinnig democraat Conrad van Deventer een politiek die de bevolking in koloniale gebiedsdelen zelfstandiger moest maken. Enzovoorts. In deze canon is te lezen hoe het sociaal-liberalisme, onder verschillende namen, heeft bijgedragen aan het tot stand komen van de democratische rechtsstaat waarin we het voorrecht hebben nu te mogen leven. De canon laat ook zien hoe nodig het is om alert en kritisch te blijven. Er liggen altijd krachten op de loer die de strijd aanbinden met broederschap, de kwetsbaarste van de idealen van de Verlichting, die echter essentieel is voor het bereiken en bewaken van vrijheid en gelijkheid.

Inleiding

Coen Brummer & Daniël Boomsma

Lange tijd gold in Nederland het adagium dat wie links was het liberalisme rechts vond en dat wie rechts was het liberalisme links vond. In het midden van de negentiende eeuw, voor de komst van de socialisten en sociaaldemocraten, waren liberalen en ‘radicalen’ de meest progressieve krachten in de Nederlandse politiek. Ze werden geboren uit een strijd tegen de vanzelfsprekende en vaak overerfbare macht van koninklijk huis en adel. Tegenover de willekeur van de macht plaatsten zij grondwet, kiesrecht en ministeriële verantwoordelijkheid, met Thorbeckes grondwet van 1848 als tot de verbeelding sprekend hoogtepunt.

In de decennia na deze overwinning, evolueerde het liberalisme continu. Binnen elke generatie liberalen ontwikkelde zich een nieuwe voorhoede, die haar voorgangers de loef probeerde af te steken als het ging om hervormingsgezindheid. Steeds opnieuw meldden zich ‘vooruitstrevende’, ‘progressieve’, ‘geavanceerde’ of ‘sociaal’-liberalen, die verder wilden gaan waar de liberalen in de jaren voor hen waren opgehouden. Ze geloofden dat vrijheid pas échte vrijheid was als mensen elkaar in staat stelden daar gebruik van te maken. Dat gelijkheid voor de wet pas iets betekende als burgerrechten iedereen in gelijke mate toekwamen. En dat verbetering van de samenleving mogelijk was als mensen werden meegenomen in, voorbereid op en beschermd tegen de grote uitdagingen die de toekomst bracht.

Zo pleitten liberalen in de eeuw na 1848 voor de bescherming van arbeiders tegen de uitbuiting in fabrieken, eisten ze goed en openbaar onderwijs voor eenieder, en vonden ze dat mensen recht hadden op gezondheidszorg, woningen en verzekeringen tegen ziekte en ongevallen. Uiteindelijk wilden ze ook verder gaan waar Thorbeckes grondwet was gestopt: iedere volwassen Nederlander zou het kiesrecht moeten toekomen. En daarna was volgens sommigen de weg zelfs vrij voor nieuwe democratische hervormingen, waaronder referenda en het afschaffen van de behoudende Eerste Kamer.

Door deze continue drang om te vernieuwen, was er een keur aan liberale clubs en clubjes te ontwaren in de Nederlandse politiek, variërend van vrij conservatief tot uitermate progressief. Deze etiketten wisselden geregeld. Een politicus of schrijver die bekendstond als radicale liberaal, kon tien jaar later al als gematigd te boek staan. De zichzelf steeds vernieuwende liberale voorhoedes stonden een flink deel van de geschiedenis te boek als 'links'. Maar met de opkomst van het socialisme en de meer gematigde sociaaldemocraten ontstond ter linkerzijde van de radicale liberalen ook een politieke familie. In hun ogen waren de liberale krachten in de Nederlandse politiek juist niet progressief genoeg. De liberalen voelden immers niks voor het forceren van maatschappelijke verandering door een revolutie, zoals die zich elders wel had voorgedaan. Ook wilden de liberalen, hoe progressief ook, niets afdoen aan het recht op particulier eigendom en waren ze wars van een staatsgeleide economie. Ze lieten zich inspireren door de sociaaldemocratie, het Rijnlandsmodel en wat spottend het 'kathedersocialisme' werd genoemd, maar dat was het wel.

Dat het liberalisme zowel links als rechts was in de ogen van zijn politieke opponenten, veranderde gaandeweg in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw. De vele liberale partijtjes en verbonden waren na de Tweede Wereldoorlog goeddeels verdwenen. In feite was er in Nederland nog maar één zichzelf liberaal noemende partij: de in 1948 opgerichte Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (vvd). Binnen deze partij wonnen de conservatieve krachten het van de progressieven. 'Liberaal' werd in Nederland synoniem voor 'rechts'. Voor lage belastingen, ruim baan voor bedrijven, veiligheid op straat en vooral veel asfalt.

Waar waren de liberale hemelbestormers dan gebleven? De progressieve sociaal-liberalen, die vonden dat vrijheid actief bevochten moest worden en dat de emancipatie van het individu nooit af was? Een deel van hen hield zich op binnen de flanken van de vvd of Partij van de Arbeid (PvdA). Ook kregen progressieve liberalen een alternatief voor de conservatieve vvd toen de Democraten '66 (D66) werd opgericht. Veel D66'ers van het eerste uur waren dan ook teleurgesteld geraakte vvd'ers. Niet voor niets wilde Jan Terlouw als leider van D66 in 1974 in debat met de vvd van Hans Wiegel, omdat Terlouw vond dat de vvd'ers hun liberale erfenis hadden verkwanseld. En niet voor niets stelde Hans van Mierlo dat bij verwaarlozing van het liberalisme bij de vvd, deze 'in het beheer' zou komen van D66.

Deze canon vertelt het verhaal van deze liberale hemelbestormers. Een verhaal dat door een simpele geschiedenis van het liberalisme niet wordt verteld, maar dat het wel degelijk waard is om in een boek te vatten. Weinig politieke stromingen hebben namelijk meer vernieuwing gebracht in de Nederlandse politiek dan het sociaal-liberalisme. Niet voor niets schreef *Trouw*-columnist Hans Goslinga dat ‘revoluties’ in ons land niet beginnen op straat, maar ‘in de hoofden van de liberale voorhoede’.

Ideologie

Tijd voor wat ideologische scherpslijperij. Wat is nu precies dat sociaal-liberalisme, waar deze canon aan is gewijd? Wellicht dat hier een uitspraak van de Russisch-Britse ideeënhistoricus Isaiah Berlin (1909-1997) wat kan verhelderen: ‘De vos weet veel dingen, de egel weet één groot ding,’ zo schreef Berlin in zijn beroemd geworden essay *The Hedgehog & The Fox* uit 1953. Egels zien de wereld door de bril van één coherent systeem dat gekenmerkt wordt door één leidend en organiserend principe. Vossen laten zich juist leiden door meerdere principes, die zich op verschillende niveaus afspelen. Een vos hecht aan verschillende perspectieven zonder deze te willen persen in een onveranderlijke en allesomvattende visie. Op dezelfde manier konden schrijvers, filosofen en politieke denkers gekarakteriseerd worden, vond Berlin.

De visie die achter deze *Canon van het sociaal-liberalisme* schuilgaat is meer die van de vos dan van de egel. Ze is ontstaan uit de wens de Nederlandse geschiedenis van het sociaal-liberalisme als politieke stroming te schetsen, maar zonder die te willen vatten in één leidend principe. Er is niet één sluitende definitie van het sociaal-liberalisme in de Nederlandse politiek. Wel is er zoiets als een sociaal-liberaal gedachtegoed, dat zich gedurende de afgelopen honderdvijftig jaar steeds opnieuw uitvond en zijn doelen aanpaste aan de tijd. Daarom is in deze canon gekozen voor het beschrijven van een periode van honderdvijftig jaar, verdeeld over drie eeuwen, waarin sociaal-liberalen zichzelf steeds weer nieuwe doelen stelden, zich voor nieuwe uitdagingen gesteld zagen en deelnamen aan nieuwe politieke debatten. Dat wil echter niet zeggen dat er geen rode draden en dwarsverbanden zijn te herkennen in de canon. Er bestaat zoiets als een sociaal-liberalisme, een politieke stroming met losjes samenhangende, historisch aanwijsbare kenmerken en doelstellingen. Soms waren die doelstellingen behaald, dan weer bleken ze achterhaald, dan weer hoogst actueel, maar dat ze er waren en zijn staat buiten kijf.

Het sociaal-liberalisme is een zich nog steeds ontwikkelende politieke stroming die niet het midden houdt tussen sociaaldemocratie en liberalisme, zoals vaak verkeerd wordt verondersteld. Dit is waarschijnlijk te wijten aan de (voor een deel toevallige) woordcombinatie ‘sociaal’ en ‘liberaal’. Integendeel. Sociaal-liberalisme is een zelfstandige politieke stroming binnen de liberale ‘rivier’, die de basale noties van het liberalisme onderschrijft, maar deze beziet vanuit een rijker begrip van wat het betekent vrijheid na te streven. Het is te duiden als een visie op vrijheid die veronderstelt dat mensen pas werkelijk vrij kunnen leven als zij elkaar daartoe in staat stellen. In tegenstelling tot het vaak in de status quo berustende klassieke liberalisme plegen sociaal-liberalen mens en samenleving mee te nemen in toekomstige verandering. Bijvoorbeeld door individuele vrijheid te bevorderen, door ontplooiing mogelijk te maken, door te strijden voor de emancipatie van achtergestelden en door mensen meer democratische zeggenschap te geven over het eigen en het publieke leven.

Rode draden

Tijdens een studiemiddag in juni 2018 over de geschiedenis van het sociaal-liberalisme in het Academiegebouw van de Universiteit Utrecht verkenden historici, politicologen en juristen uiteenlopende onderwerpen. Dit varieerde van de positie van Thorbecke in de ontwikkeling van het liberalisme in Nederland tot de politiek van de Vrijzinnig-Democratische Bond en de betekenis van de Paarse kabinetten in de jaren negentig. Die middag vormde het startsein voor een historische zoektocht. Het uiteindelijke resultaat is deze canon: 41 vensters, ‘doorkijkjes’ die bij elkaar genomen een panorama vormen op het sociaal-liberalisme in de Nederlandse politiek.

Daarmee biedt deze canon geen ‘definitieve’ geschiedenis van het sociaal-liberalisme. Toch lopen er wel een aantal rode draden door de verschillende vensters die op z’n minst de contouren en karakteristieken van een politiek gedachtegoed laten zien en opvallende dwarsverbanden blootleggen. We noemen er vijf.

In de eerste plaats tonen verschillende vensters de *hervormingsgezinde houding* van sociaal-liberalen, als tegengesteld aan de revolutionaire houding van bijvoorbeeld de communisten en vroege sociaaldemocraten op ‘links’ en de conservatieven of reactionairen op ‘rechts’. Die hervormingsgezindheid was meer dan alleen een houding. Sociaal-liberalen stelden

zich voortdurend ten doel te streven naar radicale verbetering van sociale en politieke omstandigheden van mensen. Dat vroeg steeds om een herziening van de status quo, bijvoorbeeld door het bevragen van instituties en wetgeving die door de tijd of maatschappelijke omstandigheden niet meer voldeden. Dat is de reden dat deze canon begint met een venster over Thorbecke, die in 1844 de sociale ongelijkheid en de aan welgestelden voorbehouden Nederlandse democratie ter discussie stelde. Hetzelfde geldt voor het venster over het Paleis voor Volksvlijt als symbool voor een maatschappelijk geëngageerd liberalisme dat zich niet wenste neer te leggen bij het feit dat niet iedereen profiteerde van nieuwe industriële welvaart. Ook het verhaal over het telegram aan Johannes de Koo, hoofdredacteur van *De Amsterdammer* (later *De Groene Amsterdammer*) past in die lijn. De Koo's vooruitstrevende weekblad bracht een nieuwe generatie radicale liberalen bij elkaar, wat in 1892 zou leiden tot de oprichting van de Radicale Bond. Een partij die zich meer dan al haar voorgangers zou richten op nieuwe sociale en democratische hervormingen om onrechtvaardige klassen- en standenverschillen te bestrijden. Enkele jaren later, in 1897, zag het 'kabinet der sociale rechtvaardigheid' het licht. Onder leiding van Nicolaas Pierson realiseerden politici als Cornelis Lely, Cort van der Linden en Hendrik Goeman Borgesius onder andere de eerste werknemersverzekering in Nederland, de moderne kindbescherming en jeugdzorg en de Leerplichtwet. Die hervormingsgezindheid zou zich bij latere sociaal-liberalen steeds op andere manieren manifesteren, van het Amsterdamse wethouderschap van Willem Treub en de (oprichting van) de Vrijzinnig-Democratische Bond tot Gerrit Bolkesteins ideeën over onderwijsvernieuwing en de hervormingspolitiek van D66 in het eerste decennium van deze eeuw.

Een tweede rode draad is een zich steeds *ontwikkeld vrijheidsbegrip*. Vrijheid met als essentie het emanciperen van individuen. Thorbeckes rede over het staatsburgerschap is daar een voorbeeld van, net als de symbolische waarde van de vliegensvlugge vertaling van John Stuart Mill's *On Liberty* naar het Nederlands. Mill wist als geen ander in het licht van sociale misstanden en nieuwe maatschappelijke omstandigheden het vrijheidsbegrip te herzien en er een ontplooiingsdimensie aan toe te voegen. Een vrij mens is niet alleen vrij om te doen wat hij wil, maar vrij om zich naar vol potentieel te ontwikkelen. Een dergelijk vrijheidsbegrip komt steeds weer terug in het denken en handelen van sociaal-liberale politici. In andere vensters komt geregeld dit rijke begrip van vrijheid naar

voren. Vrijheid als een door en door *positief en sociaal* begrip. Vrijheid als het in staat zijn te beschikken over en vorm te geven aan het eigen leven. Vrijheid voor vrouwen om wel of geen kinderen te krijgen en om deel te nemen aan het politieke leven. Maar ook de vrijheid om zelf te beschikken aan het begin en het einde van het leven, waarbij vrijheid ook ‘humanisering’ betekent.

Dit rijke vrijheidsbegrip van sociaal-liberalen leidde geregeld tot een *botsing* met liberale *would be* geestverwanten die vervielen in behoudzucht, de derde rode draad in deze canon. Zo verhaalt het venster over de oude, ‘tevreden liberalen’, met name Thorbecke, die zélf ooit als vooruitstrevend gold. Jonge liberalen als Samuel van Houten en Jan Kappeyne van de Coppello benoemden dat nieuwe uitdagingen ook vroegen om nieuwe politiek, een die accepteerde dat staatsingrijpen in de samenleving gerechtvaardigd kon zijn. Klassieke of ‘oud-liberalen’ hielden dogmatisch vast aan de oude manier van denken, die de liberale idealen niet per se verder bracht. Sterker nog, vaak leidde deze instelling tot stilstand. Van Houten formuleerde deze kritiek treffend: ‘een tevreden liberaal, een liberaal die de noodzakelijkheid van hervorming niet krachtig gevoelt, is hij niet de conservatief in den goeden zin des woords?’ Kappeyne pleitte daarom voor een nieuwe ‘moderne levensbeschouwing’ die sociaal-liberalen op nieuwe wegen zou brengen. De oprichting van de Vrijzinnig-Democratische Bond is eveneens exemplarisch voor de botsing tussen het klassieke en het sociale liberalisme. Geregeld botste de vdb met de behoudzuchtige Vrijheidsbond, ooit de partij (toen de Liberale Unie hetend) van Samuel van Houten en Hendrik Goeman Borgesius. Tekenend voor die botsing halverwege de eerste helft van de twintigste eeuw was het Haagse raadslid Michel Joëls, die in 1929 uit de Vrijheidsbond stapte omdat hij er het ‘evolutionaire, altruïstische en sociale element’ miste. ‘Een sociaal-liberale gedachte’ vond hij daarna bij de vdb. Er is wat dat betreft een interessante parallel te maken met de oprichting van d66. Uiteraard wisten veel politiek ontheemden d66 te vinden, toch is het geen toeval dat veel oud-vvd’ers en jovd’ers halverwege de jaren zestig de overstap maakten, in het spoor van het Amsterdamse vvd-raadslid en d66-oprichter Hans Gruijters. Er wordt wel gesteld dat de behoudende opstelling van de vvd destijds aan de wieg stond van de oprichting van de vernieuwingsbeweging van de Democraten.

Die laatste botsing liet zich overigens niet beperken tussen partijen, zo blijkt uit deze canon. Ook binnen de vvd kwamen sociaal-liberalen ge-

regeld tegenover hun conservatief ingestelde partijgenoten te staan. Hein Roethof deed met het Liberaal Democratisch Centrum begin jaren zestig verschillende pogingen de vvd in progressieve richting te doen bewegen. Tevergeefs. Henk Vonhoff, ook lid van Roethofs LDC, trachtte begin jaren zeventig hetzelfde te doen. Hij vond dat de vvd te weinig geïnteresseerd was in sociale kwesties. Toenmalig vvd-leider Hans Wiegel vervreemde met zijn conservatieve koers het midden, terwijl de winst voor het liberalisme volgens Vonhoff 'links' lag. Tot slot is de 'episode Joris Voorhoeve' van belang. Ook Voorhoeves poging zijn partij eind jaren tachtig te laten kiezen voor 'een vernieuwend sociaal-liberaal idealisme' stierf uiteindelijk een stille dood.

Een vierde rode draad is het *bevragen van macht*. Een partij als D66 verhief dat tot uitgangspunt van haar staatsrechtelijke vernieuwingsagenda en haar roep om een 'nieuwe vitale democratie'. De grote opgave van een democratie in ontwikkeling was het dichtn van de groeiende kloof tussen burger en bestuur, onder meer via het districtenstelsel en referenda. Maar eveneens betekende het een bevraging van de vanzelfsprekende macht van de confessionele partijen, later het cda, in de Nederlandse politiek. De poging een schaduwkabinet te vormen past in die gedachte. Maar ook aan het beraad om tot een kabinet te komen zonder de christendemocraten, namen veel sociaal-liberalen deel. Uiteindelijk zou die doorbraak er in 1994 komen met de totstandkoming van de Paarse kabinetten. Die waren op zichzelf niet 'sociaal-liberaal', maar waren wél het resultaat van een sociaal-liberaal streven naar het doorbreken van vastgeroeste macht zonder zelfreinigend vermogen. In diezelfde doorbraak-gedachte past het venster over Willem Schermerhorn, die als kortstondig premier na de Tweede Wereldoorlog voorbij de vastgeroeste partijpolitieke structuren van verzuiling en klassenstrijd wilde komen. Vaak ook stonden pogingen macht te bevragen in het teken van het willen realiseren van beleid dat tot dan toe niet kon. In Paars was dat de wetgeving rond euthanasie, en de poging van Dirk Bos om in 1913 tot een 'vrijzinnige concentratie' te komen werd gevoed door de wens een aantal grote hervormingen te realiseren, waaronder het algemeen kiesrecht.

Het tragische van het willen bevragen van macht is dat zij die haar bevragen zelf ook te maken krijgen met de aard ervan: het onvermogen van de macht zichzelf ter discussie te stellen. Veel van de in deze canon beschreven pogingen om de oude macht te doorbreken, mislukten. Ze stuiten op onwil. De macht bleek taai. Het is ook niet gek dat sociaal-li-

beralen traditioneel moeite hebben met regeren. Nooit gaat het echt van harte. Liefst houden ze macht op een armlengte afstand om haar vervolgens aan een kruisverhoor te onderwerpen.

Een vijfde en laatste rode draad is de *internationale blik*. Hoewel dit een canon van Nederlandse politiek is, toont deze het besef dat politiek zich niet afspeelt in een nationaal isolement. De Haagse vredesconferenties die werden georganiseerd door Piersons kabinet der sociale rechtvaardigheid hadden niet altijd evenveel invloed, maar het streven naar het sluiten van verdragen en het bouwen van instituties om internationaal 'vrede en recht' te handhaven was wel een blijvend appèl. Waar het de Europese samenwerking na de oorlog betrof, toonden sociaal-liberalen zich voorvechters van een continent waarin nationale belangen werden gevat in regels en (soms democratische) overlegstructuren. Van meer dan symbolische waarde was de wereldreis die Aletta Jacobs in 1912 maakte om steun te vinden voor het vrouwenkiesrecht. Het tekent een universele, niet aan landsgrenzen gekoppelde gedachtewereld, die ook in andere vensters doorklinkt.

Pleidooi voor ontevreden liberalen

Deze canon is geen politiek programma. Als historische terugblik kan het wel inspiratie bieden voor het huidige tijdsgewricht. Maar als het één les leert, dan is het wel de noodzaak van zelfvernieuwing en revisie van de eigen ideeën. Veel van de vraagstukken die in deze canon aan de orde komen, zijn beslecht of achterhaald. Vandaag doemen nieuwe vraagstukken op.

Zo hebben Nederland en Europa te maken met nieuwe en groeiende ongelijkheden. Niet iedereen profiteert van de toename in welvaart die we de laatste decennia hebben doorgemaakt. Steeds vaker vallen mensen buiten de boot. Mensen aan de top van de sociale ladder hebben het goed en bezitten een onevenredig groot deel van het totale vermogen. Maar mensen onderaan krijgen steeds vaker het gevoel naar beneden te kunnen vallen. Het Sociaal Cultureel Planbureau spreekt van een zachte tweedeling tussen een kapitaalarm 'precariaat' en een groep onzeker werkenden enerzijds, en een kapitaalkrachtige 'gevestigde bovenlaag' anderzijds. Geregeld, en daar zit de pijn, botsen hun belangen. Zo is voor de ene groep globalisering een zegen, terwijl het voor de ander een bedreiging is. De een heeft baat bij de status quo, de ander ziet van de algehele welvaart weinig terug. Voor sociaal-liberalen dringen vraagstukken over kansen-

gelijkheid, rechtvaardigheid en de verbondenheid tussen verschillende klassen in de samenleving zich (opnieuw) naar de voorgrond.

Over de grens roeren zich ondertussen nieuwe economische machten. Techreuzen als Facebook en Alphabet en internationale multinationals als Amazon hebben zich buiten de wet weten te manoeuvreren, ontwijken belasting en lappen fatsoenlijke arbeidsvoorwaarden en privacyregels aan hun laars. Met hun monopoliepositie zijn ze vaak zelfs de macht van overheden ontgroeid. Het grote aantal multinationals dat Nederland kent, leidt lang niet altijd tot meer welvaart voor allen. Het lijkt voor sociaal-liberalen de hoogste tijd om ‘marktmacht’ opnieuw uit te dagen en zo nodig te breken.

Tot slot bestaat er een breed politiek ongenoegen over de staat van de democratie. Die is niet af. Integendeel, er is een strijd gaande om de deuren van de politieke macht – Den Haag en daarbuiten – open te breken. De representatie en de invloed van mensen op de politiek blijft beperkt. Bovendien wordt de Nederlandse democratie gedomineerd door een bovenlaag van voornamelijk hoogopgeleiden. Voor veel mensen zijn de slinkende mogelijkheden om deel te nemen aan de democratie, hun burgerschap volwaardig uit te oefenen, reden om in protest te komen. Een aanzienlijk deel van kiezers dreigt helemaal af te haken. De oude strijd van sociaal-liberalen voor zeggenschap en controle op macht laait opnieuw op.

Bovenstaande is geen uitputtende opsomming. We zien wel enkele aanknopingspunten voor de toekomst. Wat de uitdagingen hierboven gemeen hebben, is dat ze vragen – nee, schreeuwen – om *ontevreden liberalen*. Om politici en politiek denkers die zich niet neerleggen bij de status quo, maar op de barricaden gaan voor nieuwe hervormingen. Dat wil niet zeggen permanent chagrijn, maar wél een redelijke oppositie ten aanzien van de gevestigde orde. Daar schort het aan in het huidige tijdsgewricht. In de afgelopen decennia zijn liberalen – in alle soorten en maten – zich te vaak gaan vereenzelvigen met de zittende macht en de sociale orde zoals die is. Vaak wordt daardoor het ‘proces’ het belangrijkste en verworden liberalen tot scheidsrechters in plaats van deelnemers aan de politieke ideeënstrijd. Het gevolg is dat het vuur waarmee sociaal-liberalen de afgelopen honderdvijftig jaar opereerden, nogal eens wordt ingewisseld voor een technocratische visie op de samenleving. Begrippen als ‘rechtvaardigheid’, ‘democratie’ en ‘vrijheid’ maken dan plaats voor ‘efficiënt bestuur’ of ‘verstandig beleid’. Laat deze canon daarom ter inspiratie die-

nen. Als een bewijs van politieke scherpte, creativiteit en durf, die nodig waren om maatschappelijke verandering teweeg te brengen in naam van de vrijheid van zoveel mogelijk mensen.

Brongebruik en Verder lezen

Met het oog op de leesbaarheid zijn voetnoten in deze publicatie achterwege gelaten. Wel is elk venster voorzien van literatuurtips voor wie zich verder wil verdiepen. Vaak heeft de auteur van het venster deze benut als bron. Enkele naslagwerken zijn van waarde geweest voor meerdere vensters in een bepaalde periode, maar deze zijn niet bij ieder venster opnieuw als literatuurtip genoemd. Te denken valt aan Gerrit Taals *Liberalen & Radicalen in Nederland, 1872-1901*, Joop van den Berg en Jan Vis' *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946* en *Honderd jaren. Hoofdzaken der Nederlandse staatkundige geschiedenis, 1840-1940* van Pieter Oud. Andere historische overzichtswerken zijn Meine Henk Klijnsma's geschiedenis van de Vrijzinnig Democratische Bond *Om de democratie* en Van Welderen Rengers meerdelige klassieker *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*. Aangehaalde werken met meer specifieke thematiek zijn bijvoorbeeld *De liberale opmars. 65 jaar vvd in de Tweede Kamer* van André Vermeulen, Mark Verschoors *De lange weg naar Paars* en de bundel *Tussen geschiktheid en grondrecht. De ontwikkeling van het Nederlandse kiesrecht vanaf 1795* van Fleur de Beaufort. Van de samenstellers van dit boek is geput uit de bloemlezing *De keuze van D66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen over 50 jaar partijgeschiedenis* en het essay *Wat is sociaal-liberalisme?*

Bij de tweede druk

Coen Brummer & Daniël Boomsma

In deze tweede en uitgebreide druk van *De Canon van het sociaal-liberalisme* is van de gelegenheid gebruikgemaakt om onvolkomenheden uit de eerste druk te corrigeren en extra hoofdstukken toe te voegen. Dank gaat uit naar scherpe lezers die ons attendeerden op foutjes, onder wie de gastheren van de politieke podcast *Betrouwbare Bronnen* Jaap Jansen en Pieter Gerrit Kroeger die een vrolijke aflevering van een uur wijdden aan het boek.

Nieuw in deze druk zijn de vensters over Hendrick Quack en het begrip der gemeenschap (1894), Bouwonderneming Jordaan (1895), Anna Polak en het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (1908), het referendumaanmendement (1921), Betsy Bakker-Nort en gelijke rechten in het huwelijk (1922), de Demostaat-resolutie van de jovd (1964), het nieuwe kiesstelsel dat er niet kwam (2003) en de afschaffing van het referendum (2018). Aangepast is het oorspronkelijke venster ‘19 zetels’ (2017) dat nu ‘winst na akkoordenpolitiek’ heet.